

RELIGIOZNA UPITNOST HRVATSKE SUVREMENE KNJIŽEVNOSTI

Drago ŠIMUNDŽA

Književnost je važan medij i istodobno mjerilo duhovnog života jednoga naroda, sredstvo i odraz misaonih gibanja i kulturnih ostvarenja u određenom vremenu. Iako joj je estetski doživljaj bitno obilježje, ona praktično odražava široka društvena zbivanja i duhovna kretanja. Ovdje ćemo se, shodno općoj temi, ukratko osvrnuti na religiozni aspekt naše suvremene književnosti, pod vidom njezine religiozne upitnosti. Stvar je, očito, opsežna i zahtijevna. Morat ćemo je – što je razumljivo – svesti na opći pregled u panoramskoj obradi važnijih informacija.

Hrvatska je književnost – podsjetimo samo – od svojega početka bila duboko religiozna. Rodoljublje i religiozna opcija bile su bitne označnice naše literature. Ipak, taj opći trend i obilježje ne slijedi ravnomjerno ovo naše stoljeće. Davno prije rata osjećaju se i u nas, u našoj književnosti, i ateističke tendencije i inspiracije. Kranjčević je kamen međaš. Duboko religiozan, on je istodobno pesimističan i upitan. Još izazovniji je od njega, u svojoj upitnosti i pobuni, Janko Polić Kamov. Taj *l'enfant terrible* našeg kulturnog razmeđa, u razdoblju hrvatske moderne, u svojoj *Psovci* (1907) – tako mu se zove zbirka pjesama – ne štedi ni najveće svetinje.¹ Uz snažna tradicionalna stajališta javljaju se tako u našoj književnosti i kulturi modernističke sumnje i kritički upitnici.² I vjera je u pitanju. Osjeća se to već između dva rata. Neki istaknuti književnici, poput Antuna Branka Šimića i Tina Ujevića, s jedne strane doživljeno mole, s druge, u svojim rezignacijama, gotovo ateistički sumnjaju; dok najobuhvatnija književna ličnost našega stoljeća, Miroslav Krleža, buntovno – na momente anti-teistički – prilazi našoj cjelokupnoj duhovnoj i religioznoj stvarnosti.³

1 Usp. *Mojsije, Job, Ledeni blud*.

2 Kad se susrećemo s religioznim sumnjama ili kritikama u književnim djelima, treba razlikovati je li riječ o Bogu i vjeri ili samo o društveno-povijesnoj funkciji Crkve. Jer, poput starog cinika, Voltairea, koji je vjerovao u Boga, a oštro napadao Crkvu, javlja se odavno poseban tip evropskog intelektualca koji se ne odriče Boga – možda često stvara svog Boga, daje mu svoja obilježja i shvaćanja – ali zato ni malo ne šteti Crkvi. Ne treba zato svaki protest protiv crkvenih ljudi i njihovih postupaka shvaćati religioznim otpadom ili ateizmom.

3 Zanimljivo je ipak da se naši književnici, i kad se odriču Boga i vjere, takav je baš bio Krleža, i nehotiči susreću s vjerom i religioznim temama.

Konačno, s obzirom na vjeru i religioznu tematiku, poratno-razdoblje naše književnosti predstavlja pravu kušnju. Osjeća se to kroz čitavo ovo vrijeme, pa i danas.⁴ Ima tome više razloga. Nećemo ih nabrajati. Spomenut ćemo samo dvije važne odrednice u kojima se i s kojima se naša suvremena književnost radala i rada: opću duhovnu klimu u novim, socijalističkim uvjetima života i snažno propinjanje naših književnika da prate i osvajaju nove stilske i misaone oblike u postmodernističkoj eri svjetske literature. Te su dvije odrednice izravno utjecale na opće tokove naše književnosti, posebno na njezinu religioznu dimenziju o kojoj je riječ. Dok je prva, upozorimo samo, volens-nolens, inspirativno promicala stanovite ateističke tendencije, druga je nenametljivo – svojim kriticismom postojećih vrednota i uvlačenjem sudbinskoga u literaturu – indirektno otvarala prostore religioznoj problematici, najčešće samo posredno: metafizički upitno i psihološki asocijativno.

OPĆA ORIJENTACIJA – TRI FAZE

Odražavajući, dakle, jedan novi svijet shvaćanja ili, bolje, angažiranu tendenciju prema tom novom svijetu, duhovna klima naše stvarnosti – koliko je možemo pratiti u književnosti kao svojevršnom ogledalu – nije bila sklona religioznoj opciji. No usprkos tomu, u svojim kulturološkim obilježjima, bitno je kršćanski određena. Štoviše, i sam ateizam i antiteizam ovoga vremena, kojih bez sumnje ima, na svoj način to potvrđuju, kad pokušavaju zanijekati ili staviti u pitanje kršćansku sliku svijeta, dotično religiozne vrednote svoje sredine, koja ih prihvaća.

Naravno, književnost je najprije umjetnost. Ona je radije ilustracija života, nego misaoni stav i zaključak. Nemoguće ju je svesti pod čvrste logične parametre i razdiobe. U svojoj transpoziciji i metaforici ona računa s fikcijom i imaginacijom. Često, samo u slici ili metafori, više odražava nego izriče filozofske i teološke misli i sudove.

Svjesni da ne možemo u sve to ulaziti i sve reći, ovdje ćemo najprije čitavo razdoblje naše poslijeratne književnosti, s gledišta njezinih pristupa religioznom fenomenu, shematski podijeliti u tri ponešto različite faze. Nećemo se izravno upuštati ni u kakve razmirice teizma i ateizma. Zanimat će nas religiozna upitnost u matici naše književnosti.⁵

Prva je faza pragmatički obilježena. U njoj je, sve tamo do pod kraj pedesetih godina, snažno prisutna tzv. socrealistička tendencija. Polazeći od pretpostavke da je estetski vrijedno što koristi društvenoj afirmaciji socijalizma, naši se književnici u to doba funkcionalno orijentiraju. Ne zaustavljaju se samo na teološkoj

4 Očito je to iz nutarnje analize književnih djela i opće izdavačke politike.

5 Ne možemo ovdje ulaziti u tzv. rubnu književnost. Nećemo ići ni za istraživanjem i konfrontiranjem vjere i nevjere. Zanimaju nas opći trendovi, u prvom redu kroz upitnost, izazove i sumnje. Zbog toga ostavljamo po strani izrazito religioznu, nabožnu i duhovnu literaturu. Upozorimo samo da je i u ovom poslijeratnom razdoblju, osobito poslije Koncila, i ta literarna vena vrlo značajna u našoj sredini, iako je vezana samo uz crkveni tisak i samostalna autorska izdanja.

upitnosti nego – ovdje-ondje – izravno prelaze u kritiku vjerske prakse i svojevrsnu ateističku propagandu.

Druga se faza začinje krajem pedesetih i razvija tijekom šezdesetih godina. Ona polako inaugurira univerzalne teme i probleme. Svjesni da propagandno-funkcionalistička i novinsko-aktualistička literatura nije duga vijeka, mladi se pisci okreću sudbinskim pitanjima. Sve više pažnje posvećuju čovjeku. U svom artizmu i hermetizmu kopaju po njegovoj intimi. Polako napuštaju pragmatičku liniju i pod utjecajem egzistencijalističke filozofije počinju drobiti i problematizirati ne samo stare nego i nove vrednote, vrednote novoga društva. Religiozna se problematika, doduše, bojažljivo dotiče, ali spontano proviruje kroz tzv. granična pitanja, kroz korelate smisla i besmisla, etičke stabilnosti i životne zamorenosti, materijalnih potreba i duhovnih vrednota, itd. Kroz te se perspektive otvaraju novi pogledi prema psihološkoj nasuprot ranijoj društveno-historijskoj viziji religije.

Treća faza započinje početkom sedamdesetih godina i traje do naših dana. Ponovno se pjesnički hermetizam i romaneskni postmodernizam susreću s vječnim pitanjima: bilo da kopaju po psihološkim dubinama, bilo da se vraćaju povijesti, bilo da se propinju za metafizičkim uporištima i transcendentnim vrednotama. Koliko se njihova metaforika i simbolika, koje nadilaze konkretnosti, mogu religiozno tumačiti, toliko se naša književnost u ovom času vraća svom autentičnom odnosu prema transcendentnim i religioznim odrednicama čovjeka i svijeta.⁶

Ne možemo, očito, spomenute faze diskurzivno izložiti. I to ne samo zato što se u njima neprestano miješaju različiti odnosi i shvaćanja nego prije svega zato što se u ovako kratkom pregledu moramo utjecati shematskim podjelama i zajedničkim nazivnicima, sintezi i presjecima, a ne nipošto široj analizi i iscrpnijim ilustracijama.

Moramo ipak upozoriti da se u književnosti, sve više kao i u životu, religija i religiozna dimenzija ljudskog bića uzimaju samo kao dio, a ne kao factotum čovjeka i njegova poziva. Osim toga, često se religiozna pripadnost i nazor promatraju kroz izvanjski, kulturološki faktor tradicije i prihvaćenog mentaliteta, a rjeđe kroz stvarni religiozni doživljaj, kao intimno obzorje totalne opcije, kao mjerilo ličnosti.⁷

PRAGMATIČKI AKCENTI I VAŽNIJI UPITNICI PRVE FAZE

Ostavljajući po strani malu, propagandnu, književnost, za koju je karakteristična ona poznata izreka: Komandant je kazao da nema Boga, i Boga više nema,⁸ već u prvoj fazi nalazimo nekoliko važnijih djela u kojima, uz onaj pragmatično-funkcio-

6 Čudno je što se naša književna kritika ne usuđuje izravno raspravljati o religioznim pitanjima u književnosti. Zanemaruje ih. S njima, čini se, zanemaruje i ona dubinska traženja smisla i evidentna propinjanja za transcendentim, što je vrlo blisko religioznomu. Nije to odraz sumnje i indiferentizma, koliko indikator općeg stanja, bijeg od religije i religioznoga.

7 No, usprkos tomu, naša je književnost u svom kulturološkom iskazu bitno obilježena kršćanskim duhom i kulturom: jezično, leksički, pojmovno i simbolično, u svojoj stvarnosti i metaforičnosti.

8 Čopićeva tema u *Doživljajima Nikolettine Bursaća*.

nalistički akcent, susrećemo i šire pristupe religioznom životu, mada najčešće pod vidom marksističke kritike i racionalističke upitnosti.

Odmah pošlje rata, 1946, izlazi Šegedinov roman *Djeca božja*.⁹ Pisac neorealističkim stilom, na mahove naturalistički, razotkriva ponore i dubine ljudske duše. Religiozna je magma stalno na vidjelu. Prva stvar koja se čitatelju nameće jest dubinska ukorijenjenost religioznoga u čovjeku. Ona uporno, koji put magijski, iskonski progovara kroz granične situacije i probleme grijeha i savjesti, smrti i odgovornosti, kroz dubinsku potrebu za spasom i spasenjem. Bez obzira na prigovore kritike da je to srednjovjekovni mentalitet i obrazloženje samoga autora, da u Žrnovu, mjestu koje opisuje, vlada stara protureformacijska klima, ne može se previdjeti religiozna okosnica romana: strah i nemir čovjeka pred nedokučivim tajnama života. Šegedinovi junaci, uglavnom djeca, to mnogostruko potvrđuju.

Međutim, kad je riječ o religioznoj upitnosti, na prvom mjestu bismo spomenuli ljudske traume i formalizam Šegedinovih religioznih protagonista. Religiozno je u njihovoj viziji još uvijek često spojeno s magijskim i nerazumnim. Stoga se uz vjeru javljaju parareligiozne pojave. Usprkos religioznom mentalitetu, selom haraju grijeh, psovka, opacine. *Djeca božja* su zato „raslojena”: prihvaćaju Evanđelje i – mrze bližnjega svoga.

Uz niz specifičnih teoloških refleksija, kao što su: pitanje vjere i prakse, ili u kojoj nas je mjeri kršćanstvo „pokrstilo”, dotično koliko religiozna svijest ovisi o tradiciji, a koliko o vlastitoj odluci, itd., posebno se u romanu nameće potreba otkupljenja. Mali se Stakan, npr., predaje na križ, da bi pridonio otkupljenju djece koja su u limbu.

Jedan drugi roman iz ovoga razdoblja, *Kurlani* Mirka Božića (1952), obrađuje sličnu problematiku: život jednog drugog, ponovno vrlo religioznog kraja. U svojim ekskursima zadire izravno u religioznu praksu i shvaćanja, poglavito u sinjskoj procesiji. Nije teško uočiti što je pisac htio i kako je kroz svoju fikciju stvari vidio. Pristupi su mu i postupci ateističko-materijalistički. No, u svojoj racionalističkoj kritičnosti i marksističkoj optici religiozne stvarnosti, on ipak na romanesknoj razini postavlja pitanje vjerodostojnosti religioznoga čina, te svojom ironijom, ma koliko bila tendenciozna, upozorava na lučenje kršćanskog zavjeta i sakralnih sadržaja vjerske funkcije od magijskih vraćanja i idololatrijskih shvaćanja religioznih svetinja i liturgijskih obreda.

Nešto slično, samo još dramatičnije, u istoj seriji poratne optike, javlja se i Marinkovićeva *Gloria* (1956). U njoj se religiozna faktura stavlja kao model tendencioznog, funkcionalističkog, u biti idejno-pragmatičnog zavaravanja i institucionalnog zlorabljenja povjerenja unutar šire ideološko-operativne manipulacije s ljudima, pomoću moći, čuda i vlasti. Mada je, kako pisac smatra, religiozna

9 Ovdje biram važnija djela iz spomenutoga razdoblja. Zahvaljujući umjetničkoj vještini njihovih autora, ona su izmakla pritisku svoga vremena, poglavito *Djeca božja*. Ne treba ih zato uzimati kao model sorealističke literature. Na njih je, možda, so realizam utjecao kroz neke idejno-ideološke zaključke, osobito s obzirom na religiozna stajališta i kritike. Inače, pravi izdanci sorealističkih tendencija ne dolaze ovdje u obzir, jer nemaju prave književne vrijednosti. – Sva djela koja ovdje spomenemo, poglavito ako ih ponešto analiziramo, smatramo književno vrijednim djelima.

slika samo ilustracija općeg zbivanja u suvremenom svijetu – i šire u povijesti – ona se svojom neuravnoteženom karikaturom toliko nameće da čitatelj, ili gledalac u kazalištu, zaboravlja da je to samo literarna fikcija; on ostaje pod nametnutim dojmom, koji izravno u drastično funkcionalističkoj inscenaciji ironizira religiozne osjećaje i povjerenja, tako da vjeru doživljava kao neko spletkarenje, zavaravanje.

Ipak, ako ćemo ovu farsu shvatiti u njezinu širem kritičkom, izvornom simboličkom i metaforičkom doseg, koji, kako rekosmo, mnogo više cilja i dohvaća, onda i u njoj možemo naći jedan onovremenski klimaks religiozne upitnosti, tendenciozno karikiran i u svom scenskom iskazu pikantan. Riječ je, naime, ne samo o pitanju poruke nego i o načinu njezina potvrđivanja; ne samo o plemenitosti nakane nego i o moralnosti njezinih postupaka. Cilj ne posvećuje sredstva, ni u kojem području. U tom smislu se ova drama može shvatiti kao upozorenje da se i religija, odnosno religiozne ustanove moraju čuvati pragmatičkog instrumentaliziranja religioznim čudesima i ukazanjima, o čemu je upravo naglasak u *Gloriji*.

Jedan novi pristup religioznoj tematici u to doba otkriva Ivan Raos u svojim ranim romanima (*Volio sam kiše i konjanike, Vječno nasmijano nebo, Žalosni Gospin vrt*). Psihološki senzibilan, protestan do verbalnog ateizma, on se uporno vrti oko čovjeka i njegova moralnog prijestupa. Najčešće je to sukob između erosa i etosa, kršćanske svijesti i ljudske stvarnosti. Pun humora i folklor, Raos podsvjesno, ispod vanjske banalnosti i scenske humoreske, analizira intimu svojih junaka. I koliko god u svom humoru i sjemenišnom kompleksu dramatizirao libido, a grijeh smatrao konstitutivnom stvarnošću ljudskog bića, on se neprestano suočava, u svojim junacima, s različitim teističko-ateističkim rezonancijama u čovjeku. U stvari, njegovi su rani romani – a takvi će mu u religioznom segmentu biti i kasniji *Prosjaci i sinovi* – široka humoreska ljudskog života, ispod koje se kriju egzistencijalni nemiri i sudbinski upitnici. Prihvaćajući misao da su grijeh i krivnja naš životni zavičaj, nemir i progonstvo, Raos i nehoteći pretražuje *koliko je anima humana christiana*, u svom praktično-etičkom doživljaju i odnosu.¹⁰

Ne bismo ovdje išli u dublju analizu. Već iz ovoga je razvidno da se religiozna upitnost spomenutih pisaca – i u drugih je slično – ne zasniva na ontološko-filozofskom, nego na idejno-ideološkom, praktično-etičkom i psihološkom asociira-

10 Kažem nehoteći, jer to nije glavni motiv Raosovih analiza. Činjenica je ipak da se s tim često susreće. Jedan njegov junak, npr., nakon razmišljanja o etičkim konfliktima u ljudskom biću, izazvan libidom i slučajem samoubojstva, u svom razgovoru s Bogom inzistira: „I odgovori mi, Gospodine, jer, evo, to me svega izmuči, odgovori mi zašto je opiranje nagonu spolnome krepost, a nagonu životnome prokletstvo, kad obadva iz istoga izvora izviru, iz tvoga izvora?“ (*Na početku kraj*, NZMH, Zagreb 1984, *Volio sam kiše i konjanike*, str. 160).

Kad sam se već usudio reći da Raosova djela zadiru u ljudsku intimu, često u sirovu narav, moram kazati da ona, dok s jedne strane, poput Mauriacovih „*vatrenih rijeka*“ ili *Tereze Desqueyroux*, očituju podsvjesne dubine libida i grijeha, s druge, sviješću o prijestupu i odgovornosti, upućuju na Tertulijanovu misao da je nešto dubinsko u čovjeku kršćanski religiozno.

nju. Najčešće se njihovi religiozni „dodaci” svode na kakvu upitnu refleksiju, kritiku ili apriorni stav; rijetko na izravnu raspravu i dublju analizu.¹¹

DUHOVNA KRETANJA I RELIGIOZNA UPITNOST DRUGE FAZE

U svom propinjanju za svjetskim literarnim formama i misaonim gibanjima, naši se književnici, općenito krajem pedesetih godina otimaju pragmatičkoj funkcionalnosti; otvaraju se modernističkim i postmodernističkim književnim strujanjima, a time i novim slobodnijim shvaćanjima i univerzalnim temama. Evropom se u to vrijeme naglo širi postegzistencijalistička literatura u obliku nove drame i novog romana. Nije više samo Bog pod upitnikom; u pitanju su sve ljudske vrednote, nove i stare. Dapače i sam čovjek.

Literatura apsurdna već odavno ga je razbaštinila svih njegovih vjerovanja i nadaanja da bi mu u antidrami i novom romanu progovorila starom skepsom i novom ironijom o sudbinskim i povijesnim uvjetima ljudskog života. Sumnja postaje općim pravilom u suvremenom svijetu. Svi su autoriteti u pitanju. Svijet kreće prema duhovnim i kulturnim revolucijama. Osjećaj tjeskobe i životne praznine prelazi u hipijevske mode i studentske manifestacije. Polako se ide prema 1968.

Književnost je važan medij novih inspiracija. Njezini su se narativni stilovi odavno promijenili; sada se pretvaraju i u nas u alogične postupke, fiktivne monologe, tjeskobne misli, sablasne scene. I čovjek, u jednom času – nakon ratne pustoši – shvaćen kao jedina vrednota, ponovno tone u novom procesu sumnje i dezintegracije. Reduciran je na slučajno, prolazno materijalno biće, koje je svjesno svog tragičnog završetka. Irac Beckett i Rumunji Ionesco dominiraju svjetskim anti-teatrom. Prvi prijete tragičnošću (*Svršetak igre, U iščekivanju Godota, Divni dani*); drugi prelazi u burlesku i farsu (*Nosorog, Čelava pjevačica, Lekcija, Stolice*), pretvarajući svijet vrednota u ironiju stvarnosti.

Taj svjetski val duhovnog relativiziranja, koji se već nakon rata poslije prvih Sartreovih i Camusevih inspiracija počeo širiti Evropom, u nas polako, u fazi tzv. postapsurdne literature, ulazi u modu. Susrećemo ga, npr., u našoj varijanti u Desničinu *Proljeću Ivana Galeba* (1957), Marinkovićevu *Kiklopu* (1965), Vuletićevu *Devetom čudu na istoku* (1965), Novakovim *Mirisima, zlatu i tamjanu* (1968). – Kao i prije spomenuti romani, i ovi predstavljaju važne odrednice naših književnih dostignuća u svom vremenu. I ne može se reći da su indiferentni prema religioznoj problematici. No ne toliko izravno, koliko svojim poniranjem u čovjeka i njegovu sudbinu.

11 Naša se književnost gotovo u pravilu čuva dubljih zahvata u religiozna područja. Jednako teistička i ateistička. Našavši se pred problemom Boga, Vjekoslav Majer je jednostavno zaključio: „Premalen je naš um da znamo kada i kako si se ti rodio.” Čini se da slično misle i drugi naši literarni stvaraoči. Pa, i kad je riječ o praktičnim pitanjima. Religiozna se tematika stoga najčešće odražava u jednostavnom nijekanju ili potvrđivanju, povjerenju ili sumnji, opisu religioznih čina, molitvi, izjavi, ili, kako ćemo vidjeti, u aluzijama i asocijacijama, odnosno u misaonim propinjanjima za konačnim doumljivanjima, traženjima smisla i etičke sigurnosti.

Ivan Galeb u Desničinu romanu, intelektualac, umjetnik, raspravlja sa svojim starim vjeroučiteljem o Božjoj egzistenciji. Stavlja je u pitanje. Njemu Bog nije prihvatljiv. Zato se podsmjehuje njegovoj slici, gdje „bradat i bosonog sjedi na grani od oblaka i žmiri na ovaj grešni svijet kroz školski istostranični trokut” – kaže Desnica.¹² Kad njegov dobroćudni vjeroučitelj pokušava prenijeti pitanje Boga na psihološku razinu, Ivan ga shvaća i prihvaća kao neki subjektivni doživljaj, kao određeni „sadržaj svijesti”. Međutim, vraćajući se na ontološki red, ponovno ga izravno niječe. I tako svoju upitnost pretvara u odbijanje. Bog mu je suvišan. No iskreno priznaje da ga zemaljska božanstva ne mogu nadomjestiti. Stoga romanopisac završava raspravu riječima starog vjeroučitelja: „Bog će”, kaže on, „živjeti sve dotle dok ljudi budu imali potrebu vjerovanja. A ta je potreba”, zaključuje, „u čovjeku osnovna i neiskorijenjiva.”¹³

Ali, nije Ivanu, podsjetimo, samo Bog problem. Njemu je i čovjek jednako problem; gotovo veći negoli Bog. Jer, čovjek je za nj „skup intimnih kontradikcija zašivenih u ljudsku kožu”.¹⁴ Na mahove se ipak Desničin junak vraća univerzalnim problemima i metafizičkim uporištima, kao da bi želio put do konačnih rješenja. To mu, na žalost, ne polazi za rukom. Skepsa je temeljna odrednica pisca i njegovog glavnog junaka.

U Vuletićevu *Devetom čudu na istoku* stvarnost prelazi u imaginaciju, a romaneskna fikcija u životnu realnost. Riječ je o čovjeku koji traga za svojim podrijetlom. Kao što Krležina Filipa Latinovicza muči identitet vlastitog oca, tako Vuletićeva bezimenog junaka, koji se služi ich-formom, muči identitet njegove majke. Malo je u romanu religioznih slika, ali su slutnje i asocijacije prisutne: Je li čovjek siročić, bez svog imena i podrijetla, ili zna odakle dolazi i kamo ide? – U duhu suvremenog scenarija, junak u Vuletićevu romanu neprestano susreće majku, ali se isto tako s njom neprestano razilazi; sluti je, ali je ne prepoznaje.

Snažan val egzistencijalističke sumnje i nepovjerenja u povijesne mesijanizme, u moć i sudbinu čovjeka, izbija iz Novakova romana *Mirisi, zlato i tamjan*. Sam naslov, kako vidimo, asocira na religioznu pozadinu, na darove triju mudraca. No, kao što to redovito u književnosti biva, i ovdje religiozna problematika izvire iz životne slojevitosti. Nemoć čovjeka, bolest i razočaranje osnovne su odrednice ovog hermetički oblikovanog literarnog tkiva. Pisac kao da traži izlaz izvan vremenitih iluzija. Vjere se više puta dotiče. No ne može se kazati da je prihvaća. Muči ga problem smisla i Boga dovodi u pitanje. Savjest u njegovim junacima na mahove zablista poput „krhotine stakla”; nešto ih upućuje prema religioznim dubinama bića. No, poslije srušenih ideala, život odiše tjeskobom, a – sudbina je neizvjesna.

Na jednoj drugoj razini, stilski raslojeno, odvijaju se povijesni i životni događaji, nameću slične refleksije u Marinkovićevu *Kiklopu*. Moderan je to roman, bez tradicionalne Adrijadnine niti fabularnog kazivanja i čvrstih logičkih determinata. Pričanje se često u njemu svodi na lakrdiju i životne „trivijalnosti”. No iz te

12 Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 117/2, str. 154.

13 Ib., str. 158.

14 Ib., str. 161.

lakrdije i trivijalnosti progovaraju na momente dubinski nemiri i pitanja. Povijest je ponovno pod udarcima kritike, jer ona je i samoga Boga na križ pribila, optužuje ju Marinkovićev protagonist Melkior. Ona i čovjeka tare, zarobljuje i svodi na predmet. A on je, upozorava romanopisac, pa bio i najskromniji „kolporter”, vredniji i od najvećeg umjetničkog djela, jer je – asocijacije prelazi u refleksiju – natpredmetan, nadmaterijalan; on „osjeća”.

Doista, nismo rekli, i ne možemo kazati, da su ovo religiozni romani. Vrlo je malo u njima religioznoga. Ali ga ima. Ima ga u izravnom smislu, kroz vjeru i nevjeru; ima u općim odrednicama misli i shvaćanja i, posebno, u egzistencijalnim traganjima za duhovnim i etičkim odrednicama svijeta, u upitnosti nad tragikama i nasiljima povijesti kao i u životnim skepsama pred teološko-religioznom opcijom čovjeka.¹⁵

U svakom slučaju, u ovom se razdoblju u našoj književnosti smionije pristupa egzistencijalnim i sudbinskim temama. Književnici su svjesni da se čovjek ne može svesti na puki kemijski proces, a stvarnost na materijalnost i njezinu imanenciju. Pitanja se tiho javljaju. I makar religioznih odgovora nema, makar se, često, namjerno zataškavaju i prešućuju,¹⁶ neke perspektive ipak postoje. Najčešće se slute i na svoj način pred sudbinskim upitnicima spontano iskrsavaju.

U vezi s tim – spomenimo dva-tri primjera iz dramske umjetnosti – i Krleži se u ovo doba nameću neka dubinska etička pitanja u *Areteju* (1959), Marijanu Matkoviću u *Heraklu* (1957), Mirku Božiću u *Pravedniku* (1961). Sva trojica posežu za univerzalnim temama, za metafizičkim utemeljenjem etičke dosljednosti u nasilnim vremenima ideologija i povijesti. I koliko god se, sva trojica, distancirali od religioznih vizija, izravno traže oslonac pravdi u transcendentnim etičkim principima. – Nije li i to svojevrсно približavanje duhovnoj upitnosti starih filozofija i religioznoj viziji morala?

I pjesništvo naše u ovom razdoblju slijedi istu liniju. Malo je u njemu – kad je riječ o društvenim izdanjima – religioznoga i religiozne problematike. Ponovno se ona javlja ili, bolje, naslućuje u lirskim poniranjima u ljudsku psihu i sudbinskim upitnicima pred životom. Zapravo prvi korak prema modernizmu i intimnim pjesničkim temama u spomenutoj drugoj fazi učinila je naša poezija.¹⁷ Poneseni svojim egzibicionizmom, pod utjecajem različitih filozofija, neki se mladi pjesnici

15 Evo kako to izražava Marinković u *Kiklopu*: „Mi ne želimo historije, mi želimo života, Gospode! Ali šta mi tebe molimo! Pa i tebe je ona udesila! Probila ti čavlima noge i ruke, pribila te na dva ukrštena balvana, uzdigla te do historijskog skandala i zavela u svoje poslovne knjige pod pridjevom Raspeti. O Gospode, ima li ikakve obrane od te ludakinje (povijesti)? I Gospod odgovori Melkioru tiho i stidljivo: nikakve” (*Kiklop*, Prosveta, Beograd 1965, str. 124–125).

16 Ne mogu drukčije protumačiti zašto je tako malo izravnih religioznih izričaja i motiva u suvremenoj hrvatskoj književnosti; izrazito manje nego u nekim drugim jugoslavenskim literaturama, npr. srpskoj, ili, u svjetskim razmjerima, u francuskoj, poljskoj i ruskoj.

17 Redovito se u literarno-povijesnim studijama, u vezi s tim, spominje časopis *Krugovi* (1952–1958) i tzv. „krugovaši”, iako su još ranije Krleža i Šegedin – spominjem njih dva jer su bili politički i književni autoriteti – pokušavali osloboditi našu književnost pragmatičkih pritisaka i ideološke funkcionalnosti.

već tada propinju za dubljim istinama ljudskog bića kroz poetsku upitnost o svojemu vremenu i čovjeku. Naravno, više ih zanimaju egzistencijalno-ljudska i intimno-psihološka nego religiozno-teološka pitanja. Teško je zbog toga, i posebno zbog apstraktno-asocijativnog tkiva moderne poezije, neke vrste simbola i refleksa, jasno izdvajati neke pjesnike i konkretna mjesta. No slično prijašnjim napomenama, dok smo govorili o romanu i drami, i u poeziji je samo riječ o tihom otvaranju prozora prema duhovnim dimenzijama ljudskog bića. Upitnost je pri tome jača od zaključivanja. Ne bih zato govorio o stavovima i stajalištima, nego radije o pjesničkim doslusima, koliko u poetsko-artističkom, toliko i u misaono-refleksivnom smislu. Slavko Mihalić, npr., Josip Pupačić, Vesna Parun, Zlatko Tomičić, Antun Šoljan, Ivan Slamnig, itd. u svojim izricanjima poetskoga idu spontano preko opipljive trodimenzionalnosti u izvornu zavičajnost poezije, u ljudsku dušu, u jedinstvo vremena i vječnosti. Zanimljiva je na momente ta poezija; apstraktna je i višeznačna; na granici je dubinskih antropološko-religioznih slutnja i konkretističkih, životnih nemira, sudbinskih i egzistencijalnih, metaforična poput ove Mihalićeve pjesme:

„Plove lađe s jasnim otiscima budućnosti
To valja reći: more je sve modrije
Ljubav već su drvo i kamen
Živimo u svim vremenima koja se mogu dogoditi

Ništa nije leptir učinio za odanost svojih krila
I kad bi jadnik stradao, ona bi dalje krivudala
Omogućujući drugima da izvrše svoje dužnosti
Postoji nesumnjivo jedinstvo vječnosti

Svaka naša kretnja odzvanja bez okončanja
— Možemo čuti glasove onih koje uzrokuje
Šteta je jedino što nam ne mogu pomoći
Da učinimo bilo što nepredviđeno

(Nesumnjivo jedinstvo vječnosti)

Ova kratka Mihalićeve pjesma otkriva stil i optiku nove poezije o kojoj je riječ. Nije riječ više o vezanom stihu, dorečenom motivu i klasičnom postupku. Misli i ideje prelaze u subjektivističke doživljaje i asocijacije, vizualne slike u metaforični govor i refleksije. Životni se horizonti spajaju u mističnim dubinama i metafizičkim slutnjama nedorečenoga. Bog je redovito „po strani”; više je slučen nego prisutan. Religiozne se perspektive naziru u nemirnim trzajima duha, u čežnji i nadi, u propinjanju za vječnim i transcendentnim... Upitnost nije u raspravi, nije kanju ili tvrdnji. Ona u poeziji tiho prelazi u „nedohvate” i impresije ili, kao i u narativnoj književnosti, progovara u „izgubljenim iluzijama” o ljudskoj sigurnosti i moći, u traženju čvrstih uporišta, u dilemama i skepsi pred egzistencijalnim i sudbinskim upitnicima:

„Kad bih znao
i kad bih ikako mogao znati
da je za ovom golemom planinom,
što strši preda mnom,
samo pustoš i samo prazna noć,
onda bih, skamenjen i miran,
legao u ovu močvaru i ne bih se micao.
Ne bih ni pokušao da se dočepam
onih vitkih i rumenih grebena.
Pustio bih da me ovo mrzlo blato
svega ispuni i preraste,
samo kad bih pouzdano znao
da za ovom golemom planinom
nema ni toplog zelenila ni dobre svjetlosti.”

(Nikola Miličević, *Kad bih znao*, 1958)

O čemu to govori pjesnik? O stvarnosti ili budućnosti? Konkretistički ili metaforički? – Što ga to muči? Muči ga sumnja što je iza neprozirne „planine” koja dijeli dva svijeta. Htio bih znati što je s onu stranu ovoga života i groba. Upitnost je, kroz sumnju, figurativno istaknuta.

Pokušamo li, samo ilustrativno, upozoriti na tu upitnost, neće je biti lako diskursivno slijediti. Moderna je poezija hermetična, simbolična i, u našem slučaju alergična na jasne religiozne refleksije i asocijacije. Izdvojimo zato samo neke izričaje koji podsjećaju na religioznu problematiku.

Stanko Juriša, npr. pomalo humoreskno – da ne kažemo ironično – tobože usput, upozorava: „...uvijek stoji rubrika o mrtvima, ona ista / za stare Jugoslavije i danas, za komunistu” (*Penzioneri*). Vesna Parun će, nešto kasnije, gotovo spontano upitati: „Što je s onu stranu zavjese?” (*Skitnica 5*). Na što je Josip Pupačić, već prije, s određenom sumnjom i nepoverenjem odgovorio: „Možda je život što se smrću zove” (*Ja imao sam*).

Nešto sumornije zvuče nemiri dvaju starijih pjesnika, Šime Vučetića i Dragutina Tadijanovića. Tadijanovićev refleks sudbinski tišti, gorak je:

„O kako li smo krhke igračke
U krvničkim jakim rukama.
Mrak, pretežak mrak
Liježe na lubanju moju
I razgovara sa mnom kao brat”

(*Šume snivaju*)

U doba kada Mak Dizdar budi svoga *Kamenog spavača* (1966) – tako mu se zove zbirka o davno usnulima ispod stećaka – da bi prošlost u sadašnjost pretočio i budućnost „s onu stranu rijeke” s ovovremenošću povezao, jer nam svima „treba

preko rijeke” – kaže on – koja ovostranost od onostranosti razdvaja, neki naši pjesnici kao da u to ne vjeruju.

Poput Sartrea, koji s nostalgijom priznaje da mu je žao što „nema Boga”, Šime Vučetić, u nepovjerenju, žali da se ljudske religiozne nade neće ostvariti: „O da je istina Sudnji dan!” – kaže u svojoj pjesmi *Uzalud...*; dok Pupačić, pjesnik tihih religioznih nadanja, u jednom času, pouzdavajući se poput Horacija u trajnost svoje lire, i ne haje za uskrsnućem:

„Uskrsnut neću, i čemu to,
živjet ću ljepše neg prije,
a ono što ljudi smrću su zvali
za mene smrt i nije.”

(*Moj grob*)

Ima nešto toplo u pjesničkoj iskrenosti, ali se duboko osjeća gorak okus u duši, kad se u nečijoj molitvi istodobno stapaju vjera i nevjera. A ima toga u književnosti:

„Kao prognanik, evo me gdje molim
promrzle duše, naježene kože,
vapaj mi drhti u rukama golim,

i ta molitva do srži me truje
gorčinom svojom. Strašno je, moj Bože,
kad te moli tko u te ne vjeruje.”

(N. Milićević, *Molitva*)

Nevjera se miješa s vjerom i vjera s nevjerom u životu i u književnosti.¹⁸ – Je li samo to razlog da će isti Milićević, u novije vrijeme (1981), poput Jeremije zabugariti:

„O gospode, o gospode,
na što li se ljudi svode,
kud li ljudski razum ode?!”

(*Mala lamentacija II*)

Iako smo tek ušli u pravu raspravu, podsjetimo još samo na poznati problem „šutnje Neba” u književnosti. On stvara stanovite nesporazume. I pisci bi, naime, željeli da Bog bude evidentniji, nazočniji i opipljiviji, da ga čovjek lakše zamjećuje.

18 Ovdje mi padaju na pamet još dva naša književnika, Dobriša Cesarić i Giacomo Scotti, koji u istim pjesmama, kako sam to na jednom drugom mjestu izložio (usp. Tema spasenja u našoj književnosti, *Nova et vetera*, Sarajevo 1983, 1–2, 122, 124), mole i izražavaju svoju sumnju i nevjeru.

A on, kako reče Ivo Andrić, „tako dobro šuti, da se već pomišlja da ga nema” (*Nemiri*). Zašto Bog tako „šuti”, pitaju se i naši književnici.

U vrijeme kad se stvarala i razvijala tretirana faza naše literature, jedan tihi, tragično preminuli hrvatski pjesnik, Viktor Vida, daleko tamo u Buenos Airesu (1960), osjeća isti problem:

„... Zasjeniš vedre noći
a tražiš, a išteš
danak odgovornosti. (...)

Gdje si? Da uneseš malo stege
u ovu zbrku krvi i htijenja:
sitnu krijesnicu u pokošenu travu.

Noćas si bio skriven
iza hladno vedrih zvijezda.
Ništa se od tebe nije vidjelo,
Samo ti se naslućivao sjaj.
Skroviti Bože!”

(Otrovane lokve)

Ova lirska završnica, puna vjere i predanja, snažno prezentira široki problem religiozne upitnosti. Suvremeni se čovjek, jednako tako i pisac, propinje, osluškuje i traži, sumnja i prosvjeduje. Tiho vjeruje ili pak nemirno otkriva svoje sumnje i nepovjerenja. Je li to, možda, sudbina vječno „nemirnog Žida”, čovjeka uopće, koji ovdje na zemlji, kako reče sv. Pavao, religioznu stvarnost gleda samo „u ogledalu, nejasno” (1 Kor 13, 12)?

OPĆE KRETANJE I RELIGIOZNE DILEME NAŠE DANAŠNJE KNJIŽEVNOSTI

Riječ je o posljednjih deset-dvanaest godina, o kontinuiranom nastavku čas prije naznačene linije. Književnost ide svojim tokovima, formalno i sadržajno. Odvija se davno započeta era modernizma i sve više prelazi u tzv. postmodernističke oblike, prihvaćajući staro Talleyrandovo načelo da je vještina govora u tome da skriva ono što misli reći. Poput apstraktne umjetnosti, koju treba više doživljavati i odgonetati nego gledati, i književna djela danas treba više „dešifrirati” nego čitati. U tom je stilu shvatljivo, da se i religiozna stvarnost drugačije doživljava i izražava nego dosada.

U tome je najviše napredovala suvremena poezija. Ona uvijek iznova kreće u eksperiment i avanturu. Religiozno je kao takvo malo zanima; ali, u svom propinjanju za novim tajanstvenim, nedorečenim, ona spontano probija „plafon” samodoživljenih, egzistencijalno-povijesnih granica i okvira. Dapače, u svojim vizijama, sluti i oponaša, kako bi rekao Neven Jurica, kreacionističku viziju svemira.

Ima čitava plejada mlađih i mladih pjesnika koji najčešće polaze od refleksivno-sudbinskih pitanja.¹⁹ Ma koliko bili enigmatični u svojoj maštovitosti, refleksiji i metaforici, njihove se metafizičke obzornice nerijetko dodiruju s religioznim rubovima ljudske upitnosti.

„Ono što želim reći ti si već odavno rekao” – razgovara Neven Jurica s Bogom (*Znak istog*), a Pero Pavlović upozorava da Zemlja „tragove počela u jezgri krije” (*Zemlja*); dok Danijel Dragojević otvoreno ispovijeda: „neću ga prestati zazivati, /njega koji me je stvorio / na svoju sliku i priliku (*Početak jednog pisma*), Mate Sušac uzvikuje: „O Sabaote, zar spavaš / predavši nas sumnji” (*Oskvrnuće hrama*). Na istoj sudbinskoj veni čuje se i Vučićevićev dubinski odjek: „Uz vatru mog srca pračovjek je sjeo / Osluškujuć sa mnom mili Očev glas” (*Tatin džepni sat*), a Đurđica Ivanišević s povjerenjem, u svojoj pjesmi posvećenoj hrvatskom slikaru Mirku Račkom, prihvaća religioznu viziju s riječima: „Usnuo je u Gospodaru boja” (*Smrt slikara*).

I tako redom. Religiozno je negdje u „drugom planu”; izražava se riječju ili slutnjom, mišlju ili pjesničkom metaforikom; najčešće na rubovima sudbinskih upitnika i metafizičkih odrednica stvarnosti. Tako se u jednoj pjesmi Đurđica Fiamengo pita:

„Tko da mi prašta
tko da mi sudi
kad nema Boga, smiju li ljudi
smiju li ljudi”

(*Kockasta duša, Tko da mi prašta*)

Suvremena se upitnost o Bogu tako prenosi na egzistencijalnu i sudbinsku upitnost o čovjeku.

Esej i drama također pokušavaju, sa svoje strane, izreći svoju viziju suvremenog svijeta; esej strukturirano, misaono ili znanstveno, drama scenski, vizualno, kroz svojevrstne dijaloge ili komediografsku maniru. S obzirom na zadani predmet, teško bi se bilo upuštati u njihove analize. To je posebna tema. Općenito rečeno, najradije bježe od dubinske religiozne problematike.²⁰ Slično postupa i filmska umjetnost. Religiozne su scene redovito ili dokumentarne ili funkcionalno-pragmatične prirode, dotično povijesno-ilustrativne.

19 Nabrojimo neka imena, bez ikakvih pretenzija na iscrpnost ili konačno određenje: Danijel Dragojević, Boro Pavlović, Nikola Martić, Mile Stojić, Stojan Vučićević, Tomislav Matijević, Neven Jurica, Ivan Tolj, Pero Pavlović, Đurđica Ivanišević...

20 Religiozno se javlja kao nužni „inventar”, slučajnost, pandan ili katalizator radnje (usp. Brešanove burleske *Svečana večera u pogrebnom poduzeću*, *Nečastivi na filozofskom fakultetu*; slično je u filmskim serijama *Malom i velom mistu*, *Gruntovčanima* i rock-operi *Gubec-beg*).

Nešto su zanimljiviji i češći religiozno-upitnički prizvuci u pripovjedačkim žanrovima naše suvremene književnosti. Što možemo ovdje ukratko o tome kazati?²¹

Ponovno se, najčešće, religiozno susreće i prožima s misaonim raspravama i dilemama o smislu i besmislu, transcendenciji i imanenciji, etici i nasilju, psihološkim dubinama i tragikama bića, s direktnim sukobima ideoloških trvenja i metafizičkih određenja čovjeka i svijeta. Religiozno je pri tome samo segment, asocijativna aluzija, korelat ili dilema, a ne nipošto polazni motiv i središnja tema.

S religioznog je stajališta u novije vrijeme najznačajniji Laušičev *Bogumil* (1982), peti po redu roman iz iste serije – pentalogije – o ljudskoj „kostolomiji”, kako autor imenuje našu povijesnu, etničku i etičku, dramu života i neslaganja. Rasprava se zapravo vodi o čovjeku – žrtvi društvenih ideologija, ali je, kao i u ranijem *Samostanu*, i religiozna problematika, u vidu rasprava i dilema, izravno zahvaćena. I Bog je u pitanju; ne toliko njegova egzistencija, koliko pojedini atributi. Pod upitnošću je milost i krutost (Abrahamova kušnja, Kristova žrtva), Judina gesta prema Kristu i Kristova težnja da „humanizira” Jahvu.²²

Za razliku od egzistencijalističke skepse, romana-rasprave i „literature iluzija” Araličini romani *Put bez sna* i *Psi u trgovištu* ili, npr., roman *Gorak okus duše* Raula Mitrovicha (pseudonim) sežu za tradicionalnom naracijom i povijesnim impostacijama. S tim u vezi prihvaćaju društveno-povijesnu ulogu religije. U njih se također u jednoj latentnoj konstanti osjeća „nezrelost” nekih religijskih pojava i ljudi, te u širem smislu stari „mysterium iniquitatis”, unatoč povjerenjima pojedinih likova u Božju providnost i smisao povijesti, otvara neka pitanja i dileme.

Ne zalazeći dublje u religioznu problematiku, Mirko Božić u romanu *Tijela i duhovi*, a Jozo Čuić u svom *Dnevniku po novom kalendaru* i *Ordenu* lome koplja oko subjektivne svijesti i etičkih odnosa, hrabrosti i malaksalosti nošenih određenom ideologijom i životnom dinamikom, u sukobima osobnog interesa i općih načela, što i nehotice kroz problem imanencije i transcendencije u čovjeku i društvu asocira na neka misaona i religiozno granična pitanja. Slične asocijacije, iako sasvim iz drugog kuta, susrećemo u romanu Nevena Orhela *Uzbuna na odjelu za rak*, u kojemu se, uz kojekakve fantastične dogodovštine, događaju i čudesna ozdravljenja od neizlječivih karcinoma npr.

Možda je ipak, u svom sudbinskom segmentu, najkarakterističniji odraz našeg suvremenog trenutka Šegedinov roman *Getsemanski vrtovi*. Sâm naslov asocira na Krista, premda o njemu nije riječ. I Šegedin upotrebljava novu tehniku. Blize su mu filozofske refleksije nego romaneskna naracija. Zapravo, čovjek je u pitanju.

21 Ne ulazeći, naravno, u dublju analizu i mimoilazeći u cjelini tzv. književnost u „trapericama”, kriminalističke i fantastične žanrove, pustolovnu i sentimentalnu beletristiku, bogatu esejistiku, putopisnu literaturu i suvremenu – trivijalistiku, ovo ćemo razdoblje ilustrirati s nekoliko najnovijih romanesknh djela.

22 Ideja čovjeka-žrtve i čovjeka-heretika, koji ruši zadane okvire, i na društveno-političkoj i na religioznoj razini, neprestano se u diskusijama reflektiraju i na društveno-etičkoj i na religioznoj upitnosti konkretnih odnosa i stvarnosti. – Jedino lice, koje inače ne vjeruje, iako su u bolesti gotovo utječe za pomoć vjeri i ostaje u dilemi, protestno izjavljuje: „Ja neću ničiju milost, čak ni Božju” (usp. str. 120–121).

Pesimizam ga muči. Jer, iako mu se nameće Augustinova misao: „Odakle tako živo biće, ako ne od tebe, Gospodine?” religioznu stvarnost ostavlja po strani; ne može prihvatiti ulogu Providnosti i kršćansku eshatologiju. Zbog toga njegovu glavnom junaku, Alfonsu, izrazitom ciniku i skeptiku, naviru kojekakve usporedbe i misli o čovjeku. — On je u njegovim očima „slučaj” i „bespuće”, „crna rupa u svemiru”, „le grand nihiliste” poput bengalskog tigra; u njemu sve više kopni, zapaža romanopisac, ono „das Menschliche”, „ruši se” „katedrala ljudskoga”; povijest ga, zajedno s mišlju i znanošću, sve više razara, tišti i otuđuje...

Uz tako teške i pesimističke primisli, životni cinizam i svijest da se ništa ne može promijeniti, lagano se provlači romanom i jedna, negdje potihom izgovorena misao: „Ubivši Boga, nije li čovjek ubio i sebe, čovjeka?”²³

S ovim bismo, iako smo zašli u vode pesimizma — što donekle karakterizira cijelo ovo razdoblje, kad je riječ o sudbinskim pitanjima i dilemama — završili ovu blic-analizu hrvatske suvremene književnosti s obzirom na njezinu religioznu dimenziju, u prvom redu religioznu upitnost u ovom vremenu.

DES ASPECTS RELIGIEUX DE LA LITTÉRATURE CROATE CONTEMPORAINE

R é s u m é

Au cours des siècles (à partir du onzième avec Bašćanska ploča – la Plaque de Baška) la littérature croate s'inspirait de ses racines religieuses. L'amour vers la patrie et l'option religieuse étaient ses caractéristiques essentielles au dix-neuvième siècle. Pourtant, ces tendances historiques ne s'accompagnent pas régulièrement à notre époque; au contraire, la période d'après la guerre y présente la vraie preuve vis-à-vis de la foi et de la religion.

Notre littérature contemporaine se développe dans un climat socio-politique qui soutient d'une manière spontanée des conceptions athées. Pour cela, à côté de ceux qui écrivent à l'esprit religieux, il y en a qui critiquent la foi et la pratique religieuse ou même s'opposent à la religion comme telle. Il y en a qui s'en taisent et d'autres qui cherchent et expriment leur foi dans la poésie hermétique et dans les discours métaphysiques.

Quant aux questions religieuses, on peut y signaler globalement trois phases de notre littérature dans cette période après la guerre.

La première phase (1945–1958) est marquée par son pragmatisme socio-politique, par sa méthode socio-réaliste. La foi est exposée aux coups de la critique.

23 Usp, str. 226–227. — Dok npr. poljski nobelovac Czeslaw Milosz u svojoj *Zemlji Uro* vidi izlaz iz suvremenih racionalističko-pozitivističkih pritisaka i materijalističkih zamorenosti čovjeka u mistici, poeziji, vjeri, naš akademik, eto, budući da ne može prihvatiti vjeru, poput Alfonsa, junaka iz romana, pesimistično gleda na konačni ishod povijesti i sudbinu čovjeka.

La deuxième phase se forme à la fin des années cinquante (1957–1972). Nos écrivains petit-à-petit tendent à suivre de nouveaux procédés littéraires. Ils doutent de toutes les valeurs; mais parmi des doutes on sent la foi aussi.

La troisième phase comprend dix-douze années de cette époque. Malgré tout la religion tient sa place dans la littérature. Elle s'y montre comme un facteur psychologique, historique et existentiel.